

Wolfgang Musculus művei a régi erdélyi könyvtárakban

A berni reformátor munkásságának 16. századi erdélyi hatástörténete¹

Ősz Sándor Előd

Wolfgang Musculus (1497–1563) a reformátorok második generációjához tartozik. A lotaringiai származású teológus 15 éves korában Lixheimban Benedek-rendi szerzetes lett, itt klasszikus műveltségét és zenei tudását fejlesztette. 1518-ban már olvasta Luther írásait, amelyek nagy hatást gyakoroltak rá. 1527-ban elhagyta a kolostort, megnősült, Strassburgba költözött, és néhány hónapig takácsinasként dolgozott. 1528-tól 1531-ig Martin Bucer és Wolfgang Capito környezetében tanult, illetve teljesített egyházi szolgálatot. 1531-től Augsburg reformációjának meghatározó személyisége volt, ahonnan 1548-ban az *Interim* elfogadása miatt távozott. Egy évig bujdosott, Bázelen, Konstanzban, Sankt Gallenben és Zürichben kapott menedéket barátainál. 1549-től haláláig a berni egyetem professzoraként működött, itt már nem a lelkipásztori szolgálatra, hanem a tanításra és az írásra összpontosított. Ekkor lett az európai reformáció egyik vezéregyénisége.²

Irodalmi munkássága is figyelemre méltó. A német nemzeti retrospektív bibliográfia Musculus műveinek 73 16. századi kiadását tartja számon. Ezek közül 32 kisebb terjedelmű vitairat, hitvallás vagy prédikáció, 7 a *Loci communes* című nagylélegzetű teológiai összefoglaló kiadása (1560, [1561](#), [1563](#), [1564](#), [1567](#), [1573](#), 1599). 34 nyomtatvány bibliai kommentár Mózes első ([1554](#), 1565,

¹ A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma Szegedi Kis István-ösztöndíja és a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János-ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

² <https://www.deutsche-biographie.de/gnd11948370X.html#ndbcontent> (Megtekintés: 2025. december 12.) Magyar nyelvű életrajza: LÁNYI 2005, 3–22.

1599), a Zsoltárok (1551, 1556, 1563 –2, 1573, 1599) és Ézsaiás (1557, 1570) könyvéhez, Máté (1544, 1548, 1551, 1556, 1562, 1567, 1578), illetve János evangéliumához (1545 – 2, 1547, 1548, 1554 – 2, 1564, 1580), valamint Pál apostol rómabeliekhez (1555, 1562), korintusbeliekhez (1559, 1566), galácia- és efézusbeliekhez (1561, 1569), illetve filippi-, kolossé- és tesszalónikabeliekhez (1565, 1578) írott leveleihez.

Ezenkívül sajtó alá rendezte az *Ecclesiasticae Historiae Autores* című, óegyházi történeti munkákat tartalmazó szöveggyűjteményt (Basel 1549, 1554, 1557, 1562 – 2, 1587). Aktívan részt vett a munkacsoportban, amely – Erasmus kezdeményezésére – görög egyházatyák műveit fordította latinra, és rendezte sajtó alá Johannes Oporinus és Johannes Hervagius nyomdáiban. Khrüszosztomosz, Bazileosz, Athanasziosz, Kürillosz és Nazianszoszi Gergely műveinek fordításában működött közre.³

Magyar kapcsolatait Zsindely Endre foglalta össze szövegközlésének bevezető tanulmányában. 1550-ben Bernben jelentette meg *a Vom vffgang dess wort Gottes by den Christen in Vngern So den Türcken vnderworfen sindt. Nüwe zyttungen* című kiadványt⁴ a hódoltságbeli magyar protestánsok helyzetéről és a török hatóságok reformációt (hallgatólagosan) támogató magatartásáról. Hagyatékában két magyar vonatkozású levél maradt fenn: Egyiket 1551. január 10-én írta Orbazius Mátyás, a másikat 1551. május 10-én Fejértói János, mindketten a bécsi magyar kancellária hivatalnokai.⁵ Fejértói a levél mellékleteként három (feltételezhetően antik) pénzérmét is küldött Bernbe.⁶

Erdélyben őrzött művei – számok és arányok

Az elmúlt hét évben Erdély régi könyvgyűjteményeiben igyekeztünk számba venni 15, túlnyomórészt a 16. században alkotó protestáns teológus írásait. A *Bibliotheca Reformatorum Transylvanicának* nevezett kutatás során összesen 2522 nyomtatványt, közöttük 85 Musculus-kötetet vettünk kézbe és írtunk le.⁷ (E vizsgálatban kizárólag a saját szerzőségű írásokkal foglalkoztunk, vizsgálá-

³ <https://bvbat01.bib-bvb.de/TP61/start.do?View=vd16&SearchType=2> (Megtekintés: 2025. december 12.)

⁴ VD16 M 7311

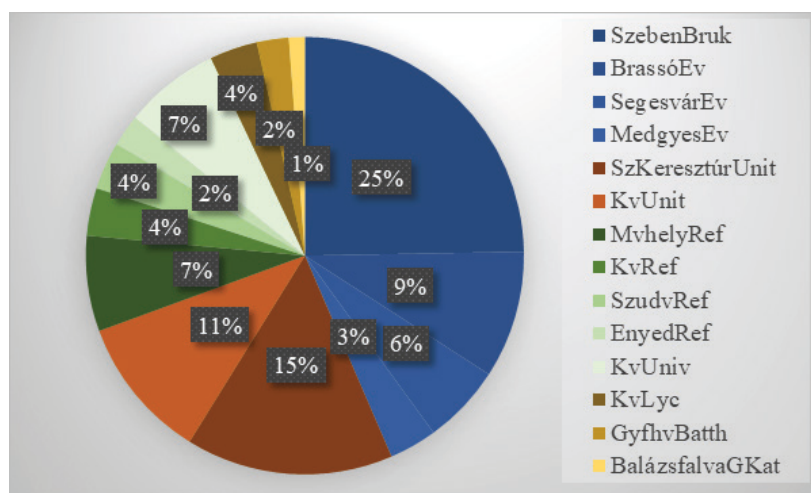
⁵ ZSINDELY 1973, 969–1004.

⁶ Stadtbibliothek Zofingen StBZ Pa 14:206 (216). – <https://www.e-manuscripta.ch/sbz/content/titleinfo/3224424> (Megtekintés: 2025. december 20.)

⁷ A kutatás harmadik üteme még hátra van, ez a partiumi könyvtáraknak, illetve Belső-Erdély kisebb gyűjteményeinek vonatkozó köteteit kívánja feltérképezni.

tunkból tudatosan hagytuk ki az *Ecclesiasticae Historiae Autores* példányait és az említett egyházatyák műveinek fordításait.)

A 85 kiadvány tíz könyvtár 14 gyűjteményében található: a legtöbb közülük a nagyszebeni Brukenthal-könyvtárban (21), illetve a Székelykeresztúri (13) és a Kolozsvári Unitárius Kollégium (9) gyűjteményeiben található. Máris szembevetendő, hogy a Musculus-anyag több mint negyedét unitárius gyűjtemények őrizték meg. (Holott ezekben a könyvtárakban a 2522 műnek alig 9%-át, 225 kötetet vettünk számba.) Az alábbi ábrán a könyvtárak felekezetek szerinti bontásában mutatjuk az előfordulások számát. (1. ábra)

1. ábra: Wolfgang Musculus művei erdélyi könyvtárakban

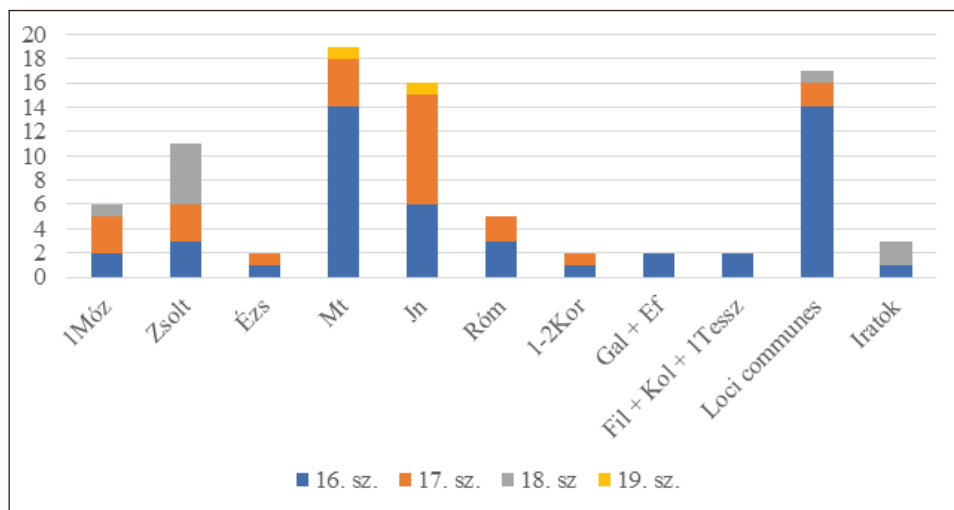
Műfajok

A 85 munka közül mindössze három sorolható a kisebb írások közé: A tízparancsolat magyarázatának két,⁸ illetve a *Papistischer Wetterhan* című vitairat egy példányát⁹ írtuk le. A *Loci communes*nek összesen 17 példányát találtuk meg. A maradék 65 nyomtatvány nagy terjedelmű bibliakommentár. Legnagyobb számban a Máté (19), illetve a János evangéliumához (16) írott magyarázatok példányai maradtak fenn Erdélyben. (A művek ismertetésénél közölt felsorolásban aláhúztuk azokat a kiadásokat, amelyekből találtunk legalább egy példányt.)

⁸ MUSCULUS 1553. Lelőhelyei és jelzetei: KvLyc C 50157, SzebenBruk V I 1314.

⁹ MUSCULUS 1585. Lelőhelye és jelzete: SzebenBruk Tr XVI/171/a.

A kiadványok legnagyobb része – szám szerint 49 – már a 16. században a Kárpát-medencébe került, 25 nyomtatvány legkorábbi azonosítható hazai tulajdonosa a 17., kilencé a 18., kettőé pedig a 19. században működött. (2. ábra)

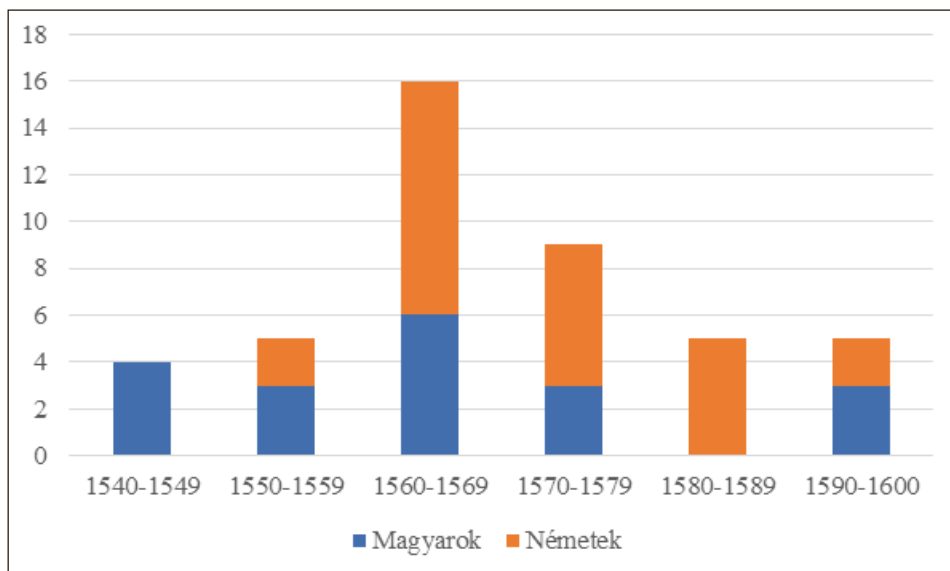

2. ábra: Musculus műveinek Erdélyi elterjedése

Korábbi elemzéseink során tanulságosnak bizonyult, ha megvizsgáltuk, hogy a 16. században a történelmi Magyarországra került kötetek mely évtizedben kerültek be a hazai értelmiségi körforgásba. A rendelkezésünkre álló emléktanyagban az 1560-as évek beszerzéseiből van a legtöbb. Ez figyelemre méltó, ugyanis a svájci reformáció többi teológusának művei iránt egy évtizeddel később élénkült meg az érdeklődés – elsősorban a wittenbergi egyetem „filippista/kriptokálvinista” teológiai tanárainak hatására.¹⁰ Megvizsgáltuk továbbá a 16. századi könyvtulajdonosok (feltételezett) anyanyelvét is. A német és magyar ajkú tulajdonosok száma csaknem egyforma: 25, illetve 19. További öt kötet tulajdonosait nem ismerjük, ám lapjaikon számos – íráskép alapján – 16. századi magyar nyelvű széljegyzetet olvashatunk.

A 3. ábrán a 16. század évtizedenkénti beszerzéseit, illetve a tulajdonosok anyanyelvét szemléltetjük.

¹⁰ Ősz 2024a, 96–97.

3. ábra: Musculus műveinek beszerzési ideje – évtizedenkénti bontásban

Erdélyben őrzött művei – gyűjtemények és tulajdonosok

Kathona Géza egyértelműen igazolta,¹¹ Buzogány Dezső pedig megerősítette, hogy Musculus *Loci communes* hatott Szegedi Kis István teológiájára.¹²

Musculus munkásságának erdélyi hatásáról Emanuel Conțac bukaresti teológus, irodalomtörténész írt az utóbbi években több tanulmányt. Ezekben summázza, hogy a Coresi diakónus brassói cirill betűs nyomdájában 1567-ben megjelent *Tâlcuț evangheliilor* című homíliagyűjtemény ismeretlen szerzője az alábbi műveket használhatta a prédikációk szerkesztésekor: Melius Juhász Péter *Válogatott prédikációk* című gyűjteményét, Ohridi Theophülaktosz bolgár püspök négy evangéliumhoz írott magyarázatát, illetve Musculus Máté és János evangéliumához írott kommentárjait, valamint *Loci communes*ét.¹³ Talán nem véletlen, hogy az utóbbi három Musculus-mű 16. századi kiadásai maradtak fenn legnagyobb példányszámban Erdélyben.

Musculus egyike azon kevés svájci reformátoroknak, akiknek az írásai már a 16. század 40-es éveiben megjelentek Erdélyben. A Máté evangéliumához írott

¹¹ KATHONA 1973, 13–104.

¹² BUZOGÁNY 2022, 469–515.

¹³ CONȚAC 2025.

kommentár – Luther evangéliummagyarázataival egybekötve – már 1550-ben volt a kolozsvári plébánia „magyar” könyvtárában.¹⁴

Az erdélyi reformáció története az utóbbi évek kutatásának köszönhetően újabb, ismeretlenségből felbukkanó személyiséggel gazdagodott: Horváti Mihályról eddig annyit tudtunk, hogy 1548-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, hazatérése után pedig a Szilágyságban volt esperes.¹⁵ A bánffyhunyadi templom legutóbbi felújítása során előkerült a sírköve: eszerint 1563-ban halt meg a mezőváros lelkipásztori hivatalában. Valószínűleg őt tekinthetjük Bánffyhunyadi és Nyugat-Kalotaszeg reformátorának.¹⁶ A régészeti kutatással szinte párhuzamosan bukkantunk rá könyvtárának két kötetére is: 1548-ban vásárolta Musculus Máté, illetve János evangéliumaihoz írott kommentárjainak kolligátumát.¹⁷ 1549-ben köttette egybe Martin Luther és Joannes Aepinus három művét.¹⁸

A további tulajdonosokat a könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatban közöljük.

Beszerezés ideje	Beszerező	Kötet címe	Lelőhelye és jelzete
1550	Árkosi Veres Péter ¹⁹	In Evangelistam Matthaenum commentarii, 1548	SegesvEv Fol. 121/a.
1552	Szőlősi Demeter ²⁰	In Mosis Genesim plenissimi commentarii, 1554	SzKeresztúrUnit 02291
1555	Basilus (Balázsf) István ²¹	In Mosis Genesim plenissimi commentarii, 1554	KvUnit U 61974

¹⁴ LUTHER 1545; MUSCULUS 1544. (VD16 M 7284). Lelőhelye és jelzete: Batthyáneum, Gyulafehérvár D2 II 13. A könyvtárról részletesen: Ősz 2024b, 34.

¹⁵ SZABÓ, TONK 1992, 184.

¹⁶ WEISZ 2025, 382–383.

¹⁷ MUSCULUS 1548; MUSCULUS 1545; MUSCULUS [1548]. Lelőhelye és jelzete: A Román Nemzeti Levéltár Brassó Megyei Igazgatósága III 552–553.

¹⁸ AEPINUS 1545; AEPINUS 1544; LUTHER 1546. A kolozsvári Királyi Lyceum könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtárában C 56983.

¹⁹ Árkosi Veres Péter 1544-ben subscribált Brassóban, Wittenbergben (1550) peregrinált, Brassóban volt rektor (1552–1554, 1556) és magyar prédikátor, majd Feketehalomban (1560–1572 mh.) lelkipásztor. SZABÓ, TONK 1992, 2273.

²⁰ Ismerünk bizonyos Szőlősi Mihályt, aki 1552-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre. SZÖGI 2011, 258.

²¹ Basilus (Balázsf) István (1525 k.–1592) Wittenbergben (1549, 1551–1555) és Jénában (1550) peregrinált, Kolozsváron volt rektor (1555–1558) és magyar prédikátor (1558–1560), ezután

Beszerzés ideje	Beszerző	Kötet címe	Lelőhelye és jelzete
1555	Bartholomaeus Schwartz ²²	In Decalogum praeceptorum Dei explanatio, 1553	KvLyc C 50157
1562	Miskolci Demeter ²³	In epistolam apostolis Pauli ad Romanos commentarii, 1555 + In ambas apostoli Pauli ad Corinthios epistolas commentarii, 1559	MvhelyRef B f-105
1562	Titus Amicinus ²⁴	Loci communes, 1561	SzKeresztúrUnit 2289
1562	Lukas Ungler ²⁵	In sacrosanctum Davidis Psalterium commentarii, 1556	SzebenBruk V III 902
1563	Albert Birthälmer ²⁶	In evangelistam Matthaenum commentarii, 1556	SzebenBruk V III 210
1563	Károlyi Péter ²⁷	Loci communes, 1561	KvUnit U 58478

Rettegen (1560–1566), Kolozsváron (1566–1569), Belényesen (1569–1572–?), Nagyteremben (1583), Szentmihályfalván (1587) és Magyaroklósön (1587) volt unitárius lelkipásztor. SZABÓ 2017, 95.

²² Bartholomaeus Schwartz (Melas) 1544-ben subscribált Brassóban, Wittenbergben (1545) peregrinált, Brassóban volt prédikátor (1546–1550?) és Feketehalomban (1554–1560 mh.) lelkipásztor. WAGNER 1998, 70.

²³ Miskolci Demeter 1562-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1563-ban még ott tanult, Gerényben (1565–1566) volt lelkipásztor. SZABÓ 2017, 193.

²⁴ Titus Amicinus 1550-ben subscribált Brassóban, Wittenbergben (1553–1555) peregrinált, Brassóban volt prédikátor (1555–), majd lelkipásztor (1561), unitárius hitre tért, és Kolozsváron lett német prédikátor (1561–1566 mh.). WAGNER 1998, 72; SZABÓ, TONK 1992, 279.

²⁵ Lukas Ungler (1526–1600) 1547-től Brassóban tanult, Wittenbergben (1550) peregrinált, Nagyszebenben volt lektor, majd rektor, később Szászorbón (1561), Szászsebesen (1562–1565), Kelneken (1565–1567) és Berethalomban (1567–1600) lelkipásztor. 1572-től haláláig a szász egyház püspöke. WAGNER 1998, 105–106.

²⁶ Albert Birthälmer 1560-ban subscribált Brassóban, Wittenbergben (1561–1562) peregrinált, Kissinken (1573–1588 mh.) volt lelkipásztor. WAGNER 1998, 54.

²⁷ Károlyi Péter (1543–1576) Wittenbergben (1563–1566) peregrinált, Kolozsváron (1566–1567) és Nagyváradon (1568) volt rektor, majd utóbbi helyen (1568–1576) lelkipásztor. 1573-tól a Tiszántúli egyházkerület püspöke. SZABÓ 2017, 165–166.

Beszerzés ideje	Beszerző	Kötet címe	Lelőhelye és jelzete
1564	Johann Schuller ²⁸	In evangelistam Matthaum commentarii, 1562 + In epistolam Apostoli Pauli ad Romanos, commentarii, 1562	MedgyesEv 498
1567	Valentin Eck ²⁹	Loci communes, 1563	SzudvRef 6618
1568	Bátori Nyíri János ³⁰	Loci communes, 1561	KvUnit U 72442
1568	Johann Braun ³¹	In sacrosanctum Davidis Psalterium commentarii, 1563	SzebenBruk V III 217
1569	Simon Auner ³²	Loci communes, 1563	SzebenBruk VI 2652
1569	Martin Greb ³³	Loci communes, 1564	EnyedRef 157 TH
1570	Erasmus Johannis ³⁴	In evangelistam Matthaum commentarii, 1567 + Commentarii in evangelium Ioannis, 1564	KvLyc C 55558–55559

²⁸ Johann Schuller 1555-ben suscribált Brassóban, Szebenben (1556–1557) tanult, Wittenbergben (1558) peregrinált, Brassóban (1560–1562) volt rektor, 1564 körül visszatért Wittenbergbe, itt ordinálták 1569-ben Berethalomba. WAGNER 1998, 99.

²⁹ Valentin Eck a hasonló nevű bártfai főbíró és humanista tudós fia vagy unokája lehet, 1566-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre. SZÖGI 2011, 274.

³⁰ Ismerünk bizonyos perecsenyi Báthori Jánost, aki 1585-ben Kraszna vármegyében volt birtokos. BOGDÁNDI 2018, 167.

³¹ Johann Braun Wittenbergben (1568) peregrinált, Szászcsanádon (1599–1602) és Nagyprépostfalván (1602–1610 k. mh.) volt lelkipásztor. WAGNER 1998, 56.

³² Simon Auner 1562-ben suscribált Brassóban, Keresztényszigeten (1567) volt mester, Wittenbergben (1569–1570) peregrinált, Nagycsűrön (1572–1573 mh.) lett lelkipásztor. WAGNER 1998, 51.

³³ Martin Greb Szebenben született, 1568-ban suscribált Wittenbergben, Nagyprépostfalván (1570–?) és Váldhídon (1574–1602 mh.) volt lelkipásztor. WAGNER 1998, 67.

³⁴ Erasmus Johannis (1550 k.–1601) Salzwedelben született. Lipcsében (1570–) tanult. Emdenben (1576–1579) volt rektor, 1579-ben Frankfurt am Mainban működött nyomdai korrekorként, Genfben tartózkodott, ezután Antwerpenben (1581–1583) volt rektor. Leidenben (1583–1584) tanult, ahonnan 1584-ben antitrinitárius nézetei miatt távozni kényszerült, és Lengyelországba menekült. 1590 körül Kolozsvárra költözött, ahol a német ajkú unitárius

Wolfgang Musculus művei a régi erdélyi könyvtárakban

Beszerezés ideje	Beszerező	Kötet címe	Lelőhelye és jelzete
1574	Bihari C. Miklós ³⁵	In Esaiam prophetam commentarii, 1570	SzKeresztúrUnit 02290/a.
1574	Greger Welther ³⁶	In evangelistam Matthaum commentarii, 1567 Loci communes, 1567	BrassóArch III 468 BrassóArch I 4390
1575	Matthaeus Henz ³⁷	Loci communes, 1562	SzebenBruk V II 191
1575	Károlyi János ³⁸	Loci communes, 1573	KvRef R 82592
1576	Károlyi János	Loci communes, 1573	SzebenBruk V III 780
1578	Peter Schirfer ³⁹	Loci communes, 1567	SzebenBruk V II 452
1579	Peter Balman ⁴⁰	Loci communes, 1573	KvUniv Patrimoniu 01567 (Szászváros-Ref)

eklézsia papja volt (1593–1601 mh.). Ősz 2017, 27–31.

³⁵ Bihari C. Miklós 1573-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre. További sorsáról nincs adat. SZABÓ 2017, 138.

³⁶ Greger Welther Wittenbergben (1573) peregrinált, Homoródon (1575–1578) és Kacán (1578–1618 mh.) volt lelkipásztor. SZABÓ, TONK 1992, 90.

³⁷ Matthaeus Henz Wittenbergben (1574) peregrinált, Szebenben volt tanár (1582) és rektor (1583), majd Keresztényszigeten (1587–1599 mh.) lelkipásztor. WAGNER 1998, 71.

³⁸ Károlyi János Wittenbergben (1575) peregrinált, Porcsalmán (1588), Csegöldön (1590), Rozsályon (1591–1593) és Felsőábrányban (ma Bükkábrány) (1594) volt lelkipásztor. SZABÓ 2017, 164.

³⁹ Peter Schirfer 1574-ban subscribált Brassóban, Wittenbergben (1578) peregrinált, Brassóban (1580–?) és Szebenben (1585) volt rektor, majd Keresztényszigeten (1585–1587 mh.) lelkipásztor. WAGNER 1998, 98.

⁴⁰ Peter Balman Wittenbergben (1578) és Tübingenben (1579) peregrinált, Toporcán (1593–?), Nagyludason (1599–?) és Kisapoldon (1601–1620 k. mh.) volt lelkipásztor. WAGNER 1998, 52.

Beszerezés ideje	Beszerező	Kötet címe	Lelőhelye és jelzete
1579	Peter Wolf ⁴¹	In epistolas apostoli Pauli ad Galatas et Ephesios commentarii, 1569 + In divi Pauli epsitolas ad Philippenses, Collossenses, Thessalonicenses ambas et primam ad Timotheum commentarii, 1565	SegesvEv Fol. 41/b–c.
1580	Georg Helner ⁴²	Loci communes, 1573	BrassóArch III 295
1581	Georg Lange ⁴³	In evangelistam Matthaenum commentarii, 1578	SzebenBruk V V 38
1581	Valentin Rösler ⁴⁴	In evangelistam Matthaenum commentarii, 1578 + In epistolas apostoli Pauli ad Galatas et Ephesios commentarii, 1569 + In divi Pauli epsitolas ad Philippenses, Collossenses, Thessalonicenses ambas et primam ad Timotheum commentarii, 1565	SzebenBruk V III 616–618

⁴¹ Peter Lupinus (Wolf) 1574-ben subscribált Brassóban, Wittenbergben (1579) peregrinált, Szebenben volt rektor, majd Szászújfaluban (1588), Kissinken (1588–1592) és Szebenben (1592–1597 mh.) lelkipásztor. WAGNER 1998, 84.

⁴² Georg Helner 1574-ben subscribált Brassóban, Rostockban (1579) és Wittenbergben (1580) peregrinált, Brassóban volt lektor (1580–1594). WAGNER 1998, 119.

⁴³ Georg Lang Wittenbergben (1581–1584) peregrinált, további sorsa ismeretlen. WAGNER 1998, 121.

⁴⁴ Valentin Rösler Wittenbergben (1578) peregrinált, Nagyekemezőn (1580–?) volt rektor, majd Kistoronyban (1582–1596 mh.) lelkipásztor. WAGNER 1998, 93.

Beszerezés ideje	Beszerező	Kötet címe	Lelőhelye és jelzete
1591	Vári Alatus János ⁴⁵	In evangelistam Matthaem commentarii, 1578 + Commentarii in evangelium Ioannis, 1564	MvhelyRef B f-104

1. táblázat: Musculus műveinek 16. századi tulajdonosai a beszerzés időrendjében

A 16. századi tulajdonosok közül két olyan személyt emelünk ki, akiről bizonyítani tudjuk, hogy több Musculus-kötete is volt. Károlyi János 1575-ben és 1576-ban a *Loci communes* 1573-as kiadásának egy-egy példányát köttette egybe Heinrich Bullinger prédikációskötetével.⁴⁶ A két – csaknem azonos – kolligátum létezésére talán az a magyarázat, hogy az egyiket elajándékozta: az 1575-ös beszerzés 1577-ben már Derencskei Ambrusé volt, aki ugyanabban az évben iratkozott be a wittenbergi egyetemre.⁴⁷ Ez is igazolja Monok Istvánnak azt a feltételezését, hogy a külföldön tanuló magyarországi diákok elsősorban egymás között adták-vették könyveiket. Greger Welther 1574-ben vásárolt Mátyé-kommentárt és *Loci communest*.

Következtetésképp elmondhatjuk, hogy Wolfgang Musculus művei már a 16. század középső harmadában viszonylag nagy számban jelen voltak Erdélyben, ebben az időszakban többnyire magyar anyanyelvű lelkészek szerezték be, a század utolsó harmadának beszerzései viszont inkább szászokhoz köthetők. Ennek fényében elmondhatjuk, hogy Augsburg és Bern reformátorának fontos szerepe volt az erdélyi és magyarországi református teológia kialakulásában, illetve az erdélyi szászok 16. század végi „kriptokálvinista” fordulatában.

Hivatkozott irodalom

- AEPINUS 1544 – AEPINUS, Joannes, *In Psalmum XVI. commentarium*, Francofurti, excud. Petrus Brubachius, 1544. – VD16 A 375
 AEPINUS 1545 – AEPINUS, Joannes, *Commentarius in Psalmum XIX*, (Francofurti, Brubacchius), 1545. – VD16 A 363

⁴⁵ Vári Alatus János Wittenbergben (1591–1593) peregrinált, Nagyberegen (1600–?), Munkácscon (1607–1610) és Kolozsváron (1617–1620) volt lelkipásztor. SZABÓ 2017, 286.

⁴⁶ BULLINGER 1567. Lelőhelyei és jelzetei: SzebenBruk V III 780, KvRef R 82593.

⁴⁷ Később Nagyváradon (1582–1602 mh.) lett lelkipásztor. SZABÓ 2017, 130–131.

- BOGDÁNDI 2018 – BOGDÁNDI Zsolt, *A Kolozsmonostori konvent fejedelemségkori jegyzőkönyvei I. 1326–1590*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018.
- BULLINGER 1567 – BULLINGER, Heinrich, *Sermonum decades quinque*, Tiguri, Christophorus Froshoverus, 1567.
- BUZOGÁNY 2022 – BUZOGÁNY Dezső, *Szegedi forrásai = SZEGEDI Kis István, A tiszta teológiai főrészei Istenről és az emberről, Összefüggő táblázatokban magyarázva és a tudósok tanításaival szemléltetve*, ford., jegyzetekkel ellátta, a filológiai elemzést végezte, az utószót írta Buzogány Dezső, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2022, 469–515.
- CONȚAC 2025 – CONȚAC, Emanuel, *Teofilact al Ohridei și Wolfgang Musculus, surse ale omiliei a IV-a („Vindecare slăbănogului”) din Cazania I coresiană (1567) = Apulum, 2025. [Megjelenés előtt.]*
- KATHONA 1973 – KATHONA Géza, *Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben = Studia et Acta ecclesiastica III., Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, szerk. Bartha Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973.
- LÁNYI 2005 – LÁNYI Gábor János, *Wolfgang Musculus Dusanus élete és művei = Studia Caroliensia, 6(2005/1), 3–22.*
- LUTHER 1545 – LUTHER, Martin, *Simplex et pia Evangeliorum explicatio, Norimbergae*, Ioannes Montanus, 1545. – VD16 L 4888
- LUTHER 1546 – LUTHER, Martin, *De resurrectione mortuorum*, Francoforti, P. Brubach, 1546. – VD16 L 4765
- MUSCULUS 1544 – MUSCULUS, Wolfgang, *In Evang. Matthaeum commentarii*, Basileae, [Ioannes Hervagius], 1544. – VD16 M 7284
- MUSCULUS 1545 – MUSCULUS, Wolfgang, *Commentariorum in evangelistam Ioannem. Heptas prima*, Basileae, apud Barphtolomeum Westhemerum, 1545. – VD16 M 7273
- MUSCULUS [1548] – MUSCULUS, Wolfgang, *Commentariorum in evangelistam Ioannem. Heptas altera*, Basileae, apud Barphtolomeum Westhemerum, [1548]. – VD16 M 7275
- MUSCULUS 1553 – MUSCULUS, Wolfgang, *In Decalogum praeceptorum Dei explanatio*, Basileae, Ioannes Hervagius, 1553 – VD16 M 7283
- MUSCULUS 1548 – MUSCULUS, Wolfgang, *In Evangelistam Matthaeum commentarii tribus tomis digesti*, Basileae, 1548. – VD16 ZV 11312
- MUSCULUS 1585 – MUSCULUS, Wolfgang, *Papistischer Wetterhan*, s. l., s. t., 1585. – VD16 M 7297

- Ősz 2017 – Ősz Sándor Előd, *Erasmus Johannis kolozsvári unitárius lelképásztor könyvtárának Kálvin-köteteiről* = *Korunk*, 28(2017/9), 27–31.
- Ősz 2024a – Ősz Sándor Előd, *Reformátorok művei a Segesvári Evangélikus Gimnázium könyvtárában* = *Erdélyi Múzeum*, 86(2024/1), 96–97.
- Ősz 2024b – Ősz Sándor Előd, *Reformátorok művei a gyulafehérvári Batthyá-neumban* = *Egyház és történelem, Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. Kolombán Vilmos József, Ősz Sándor Előd, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet–Egyetemi Műhely Kiadó, 2024, 13–35.
- SZABÓ 2017 – SZABÓ András, *Coetus Ungaricus, A wittenbergi magyar diák-társaság, 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017 (Humanizmus és Reformáció, 37).
- SZABÓ, TONK 1992 – SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4).
- SZÖGI 2011 – SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon*, Bp., ELTE Levéltár, 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17).
- WAGNER 1998 – WAGNER, Ernst (Hg.), *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen, I*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1998, (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/1).
- WEISZ 2025 – WEISZ Attila, *A bánffyhunyadi református templom helyreállításának művészettörténeti dokumentációja* = *Certamen*, szerk. Pakó László, P. Kovács Klára, Egyed Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2025, 357–388.
- ZSINDELY 1973 – ZSINDELY Endre, *Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai* = *Studia et Acta ecclesiastica III.*, *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, szerk. Bartha Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973, 969–1004.